

Conclusie-document Onderzoekszin

God has made human beings to be curious creatures. The desire to learn, to find out where someone else is coming from and why others think and act as they do, is a wonderful antidote to judgmentalism and narrow-mindedness. Curiosity is a driving force in learning; it may also be a driving force in loving.¹

OPDRACHT

In opdracht van het seminarium, en gerelateerd de McClendon leerstoel en de bredere Uniegemeenschap, heeft Hans Riphagen in seizoen 2017-2018 een verkenning gedaan naar mogelijkheden om 'onderzoekszin' breder en dieper te verankeren. Dit concludiedocument is een verslag van die opdracht, met enkele verwijzingen naar eerdere documenten. De opdracht is destijds als volgt beschreven:

Develop a viable policy paper on the position of Practical Theology (especially 'looking at baptistic ecclesial practices' and the spearheads of the McClendon chair), within the Baptist Union, the seminary and the McClendon chair, in cooperation with others. Four areas of focus are explored:

- 1. Research collaboration, both internally and externally;*
- 2. Knowledge development and valorisation (and structures that enable this)*
- 3. Development of Practical Theological Research methodology*
- 4. Setting the goals: Research trajectories of the McClendon chair;*

The product of the assignment will be an elaborated policy document, yet hopefully different initiatives and research-appetites also emerge during the process.

VERSLAG VAN HET PROCES

Vanaf september 2017 is Hans Riphagen samen met Henk Bakker aan de slag gegaan met het zoeken van een breder gesprek. Een eerste moment daarvoor was een OKBI bijeenkomst op 20 oktober, waar we verkennend gesproken hebben over mogelijkheden rondom onderzoekssamenwerking. Die wens ligt ook breder; de CHE is bezig met een onderzoeksbank, en bij Windesheim wordt ervaring opgedaan met kenniswerkplaatsen. Een belangrijke deel van het gesprek ging over het niveau van de onderzoekscompetentie op HBO niveau; hebben we daar niet te hoge verwachtingen van als we dat willen gebruiken voor hoogwaardige kennisontwikkeling? Een conclusie van het OKBI gesprek was in elk geval, wil je tot hoogwaardige kennisverwerving komen en samenwerken met anderen, moet je een heel helder onderzoeksprogramma hebben met duidelijke kaders.

¹ Uit: Zoë Bennett, *Incorrigible Plurality: Teaching Pastoral Theology in an Ecumenical Context* (Edinburgh, Contact Pastoral Trust, 2004), 28.

Na de aftrap bij het OKBI zijn er in de periode van oktober t/m februari drie parallelle processen ontstaan:

- (1) Verkenning en gesprek om een beeld te krijgen waar en hoe Praktisch Theologisch onderzoek naar kerkelijke praktijken momenteel gebeurt. Erg interessant in dat kader was het ontdekken van het programma Connecting Churches and Cultures (CCC)² van de PThU, en een bezoek aan het Praktijkcentrum in Kampen van de Vrijgemaakte kerk.³ Ook was er een mooie ontmoeting gehad met het COTA van de ABC gemeenten, die erg enthousiast reageerden op een eerste voorstel over onderzoekszin.
- (2) Het schrijven van een bredere visie op onderzoekszin binnen de bredere setting van organisatie en kerkgenootschap, dat weerslag heeft gevonden in het document 'gespreksnotitie onderzoekszin.' Onderdeel van dat proces was het leiden van een workshop tijdens de gezamenlijke teamretraite van MGO en TV, om breder na te denken over de onderzoeksagenda van de McClendon leerstoel.
- (3) Onvoorzien bij de start van deze opdracht was het proces van curriculumontwikkeling dat vanaf oktober een stevige vlucht heeft genomen. De vraag naar de plek van onderzoekszin in dat curriculum kwam eigenlijk te vroeg, maar vanwege de centrale rol van het curriculum, werd besloten daarin stevig mee te denken. Dat is gelukt zowel in een aantal opleidingsbrede indicatoren en uitgangspunten, alsmede ook in het ontwikkelde vak 'Doing Theology' waarin reflectie op kerkelijke praktijken een belangrijk deel van het vak beslaat.

De maanden februari en maart stonden vooral in het teken van het bespreken en aanscherpen van de notitie 'Onderzoekszin'. Op verschillende plekken is de notitie besproken: In het team TV & MGO, de staf van de Unie, maar ook binnen de Unieraad, de opleidingscommissie en de Werkveldcommissie (WVC). Een belangrijk moment was de OKBI expertmeeting van 23 maart, waarin deze notitie voor lag, waarin OKBI leden aangevuld met Hans Schaeffer van het Praktijkcentrum, Marten v.d. Meulen van CCC en Jack Barentsen van de ETF. Meerdere instellingen houden zich bezig met het bestuderen van kerkelijke praktijken; het zou mooi zijn als daar verder in samengewerkt wordt. Opnieuw klonk toch ook weer de vraag naar focus en scherpste, bijvoorbeeld door het definiëren van een heldere probleemstelling. Het proces van gesprekken voeren was intensief, maar ook waardevol, vooral om een goede richting en toon te vinden. De visie werd gedeeld, waarbij nog wel als belangrijke aandachtspunten werd aangestipt (1) hoe gemeenten hier baat bij kunnen hebben, en (2) welke plek theologie in praktijkonderzoek krijgt (zie ook hieronder).

Na deze verschillende gesprekken lag de uitdaging voor om e.a. concreet te gaan maken in een vorm en structuur. Enerzijds waren de ambitie fors, de idealen hoog, maar de focus nog beperkt. Die focus is geprobeerd aan te brengen door een concrete voorzet te geven in een gespreksnotitie, die vervolgens in de staf, in MGO en in twee teamvergaderingen van TV is doorgesproken. De belangrijkste punten uit dat document zijn opgenomen in dit document. Ondertussen zijn diverse gesprekken gewoon doorgegaan, zoals een gesprek rondom fondswerving met Marco de Vos, een workshop op de AV rondom 'onderzoeksvragen vanuit gemeenten', en diverse informele gesprekken.

² https://www.pthu.nl/Onderzoek_PThU/Practices/ConnectingChurchesandCultures/

³ <https://www.praktijkcentrum.org/>

AANBEVELING: POSITIONERING ONDERZOEK

Te beginnen met een voorlopige (en beknopte) duiding van de positionering van onderzoek, en de verhouding daarin tussen de McClendon leerstoel, het seminarium en de gemeenschap. In de gespreksnotitie onderzoekszin hebben we verwezen naar het onderwijskwadrant, als integraal aspect van het seminarium. Onderzoek werd naar twee kanten gelinkt als (1) het ontwikkelen van hoogwaardige praktijkkennis die ten gunste komt van het werkveld, en (2) het ontwikkelen van een onderzoekende houding van studenten. Idealiter worden die beide bij elkaar gehouden, zodat onderzoek en opleiding nauw met elkaar verbonden zijn. Dit heeft stevig uitdrukking gekregen in het vernieuwde curriculum, waar de hoofdlijn van de McClendon leerstoel (Leadership by Interpretation) EN de notie van onderzoekszin zijn opgenomen als uitgangspunten van de opleiding. Vandaaruit komen ze terug in een aantal vakken.

Verder moet opgemerkt dar er een zekere spanning zit tussen de verschillende belanghebbenden; de VU, als hoofdsponsor van de leerstoel heeft haar eigen onderzoeksprogramma, en stimuleert seminaria om daaraan bij te dragen. Dat betekent dat van de hoogleraren verwacht wordt dat ze – naast aandacht voor het eigen kerkgenootschap – ook interkerkelijk en interreligieus samenwerken in de doelstellingen van de faculteit. O.a. Henk Bakkers initiatief aan een op te zetten programma rondom martelaarsteksten past daarin erg goed. Het verbindt de actualiteit (terrorisme, geweld in de samenleving) met onze eigen bronnen (Nieuwe Testament, Vroege kerk, maar ook onze anabaptistische wortels). Daarnaast vraagt onze positie aan de VU (zeker ook in de toekomst) in toenemende mate om groei in masterstudenten en het begeleiden van een aantal promovendi. Het begeleiden van diverse PhD's, maar ook het aanjagen van onderzoekszin op een academisch niveau is daarin misschien wel de belangrijkste rol van de hoogleraar.

Voor gemeenten ligt het belang van onderzoek vooral in praktijkvraagstukken die in toenemende mate spelen, ingegeven door allerlei maatschappelijke en culturele verschuivingen. Dit bleek sterk tijdens een workshop 'nieuwsgierigheid' op de voorjaars-AV 2018. Vragen rondom verbondenheid, vorming, identiteit vallen daarin op, vaak nog vóór vragen over de missionaire rol van de kerk. Een aanbeveling hieronder zal zijn om daarin scherp te kiezen voor één afgebakend onderzoeksgebied wat speelt in de gemeenschap, en daar op verschillende niveaus, gemeenten, gemeenteleden, voorgangers, regiowerkers e.a. in te betrekken. In het gesprek binnen het team Theologische vorming sprong een keuze voor het thema 'belonging and inclusion' eruit (verbondenheid en inclusie). Valoriseren – het benutten van onderzoek voor de praktijk, maar ook het informeren van de gemeenten over het onderzoek – is daarin een niet te onderschatten aandachtspunt!

Voor de McClendon Chair is het overkoepelende hoofdthema gekozen: 'Leadership by Interpretation' – leiderschap wat snapt wat er speelt en dat steeds weer (pastoraal en profetisch) weet te verbinden met de eigen bronnen. In lijn met de gedachten hierboven zou Leadership by Interpretation verder worden uitgewerkt in 2 onderzoeksprogramma's:

- Religious Martyrdom in Dialogue (in de breedte van de VU)
- Baptist & evangelical practices: Belonging and inclusion in a network society (in de diepte van de geloofsgemeenschap middels een eigen onderzoeksprogramma, NB: het betreft hier nog een werktitel)

Deze lijnen kunnen uiteraard op latere momenten worden aangepast, vooral naar gelang er fondsen kunnen worden gevonden (misschien zelfs voor een 3^e lijn), of er onderzoeksvragen vanuit gemeenten worden aangedragen. Tegelijkertijd is de aanbeveling wel om met beperkte resources sterk te focussen.

AANBEVELING: ONDERZOEKSPROGRAMMA 'BAPTISTIC & EVANGELICAL PRACTICES: BELONGING AND INCLUSION IN A NETWORK SOCIETY'

De belangrijkste aanbeveling is het opzetten van een onderzoeksprogramma – in lijn met de uitvoerigere beschrijving in de gespreksnotitie 'concreet voorstel onderzoekszin', met als werktitel 'Baptistic & evangelical practices: belonging and inclusion in a network society'.

'BAPTISTIC & EVANGELICAL PRACTICES: BELONGING AND INCLUSION IN A NETWORK SOCIETY'⁴

De keuze voor 'belonging and inclusion in a network society' is ingegeven vanuit meerdere gesprekken. Het kwam onder andere sterk naar voren in de workshop die op de AV werd gehouden, waarin we met een 15 tal gemeenteleden spraken over gidsvragen. Vraagstukken rondom generaties, maar ook de (on)houdbaarheid van een verenigingsmodel van kerk-zijn dienen zich aan bij de gemeenten, en vragen om antwoord. We zien dat vormen die altijd gewerkt hebben, zoals kringen, de gemeentelijke Bijbelstudie maar zelfs de gemeentevergadering op plekken niet meer werken. Nieuwe pioniers-initiatieven experimenteren met andere structuren van belonging, maar ook in bestaande gemeenten verschuift de norm. In de beschouwing hierop wordt er wel gesproken over 'multiple religious belonging', waarbij centraal staat dat mensen zich niet meer levenslang aan één identiteitsgebonden organisatie verbinden, maar kiezen, vaak voor kortere periode, om ergens bij te horen – en vaak nog op eigen voorwaarden. Voorzichtig zou je kunnen voorspellen dat de open lidmaatschap discussie slechts het begin hiervan is.

Het koppelen van inclusie aan verbondenheid zoekt de spanning op van de 'begrenzing'. Gemeenten oefenen zich om open, gastvrij, warm te zijn; in de praktijk horen we mooie getuigenissen, zien we initiatieven waarin vluchtelingen gastvrij betrokken worden. Tegelijkertijd worstelen gemeenten met het betrekken van jeugd, en blijkt men er nauwelijks in te slagen een open en gastvrije plek te zijn voor mensen die niet geloven, anders zijn of anders denken. Baptistengemeenten zijn sterk normatieve gemeenschappen, en dat zet de grens wel eens op slot. Tegelijkertijd zien we samenhangend met voorgaande, ook enorme verschuivingen op dit terrein. Waren thema's als homoseksualiteit en samenwonen, maar ook open lidmaatschap 10 jaar geleden voor veel gemeenteleden nog onbespreekbaar, zien we dat men op het grondvlak van de gemeente in de breedte anders en milder gaat denken. In een maatschappij die steeds pluriformer wordt, komt dit spanningsveld tussen openheid en begrenzing, identiteit en verbondenheid, gemeenschapsvorming steeds meer de gemeenschap binnen, en vraagt dit om onderling gesprek, reflectie en experiment.

⁴ NB: Keuze voor dit onderwerp is pas vrij recent gemaakt; de tekst bij dit onderwerp moet nog verder ontwikkeld worden.

METHODOLOGIE: 'COLLABORATIVE ACTION RESEARCH'

Hoewel het kiezen voor een *thema*, zoals hierboven gekozen ontzettend belangrijk is, is – zeker binnen de kaders van deze opdracht – de bredere *methodologie* van 'onderzoekszin' belangrijker. Oftewel, met het opzetten van een onderzoeksprogramma zijn we niet in eerste plaats uit op kennisontwikkeling (hoezeer dus ook belangrijk), maar meer nog op gezamenlijk oefenen in onderzoek en nieuwsgierigheid. Het gaat dan om oefenen in 'collaborative research', waarin gemeenten betrokken worden bij onderzoek, en het onderzoek bij voorkeur zó insteekt dat het niet alleen voor kennisontwikkeling gebruikt wordt, maar ook zelf bijdraagt aan veranderende praktijken (action research). Zowel action research als collaborative research zijn voor ons als Unie/seminarium nieuw, en dat vraagt om oefenen, meters maken, leren. Maar als dit ons lukt, dan hebben we een belangrijke valorisatie-slag gewonnen, omdat gemeenten enthousiast mee doen in de 'onderzoekszin' en resultaat daarvan zien in hun praktijk. Hier liggen trouwens mooie aanknopingspunten bij de eerder gebruikte methodologie van Participative Narrative Inquiry (via Story Connect), en het zou boeiend zijn om te kijken in hoeverre het ons kan helpen in processen van dataverzameling, interpretatie en reflectie.

METHODOLOGIE: 'THEOLOGISCHE REFLECTIE'

Henk Bakker verbindt de veranderingen in Baptistisch Nederland in zijn onderzoeksverslag (2013) als een 'theodrama' van gemeenschappelijke (communale) verandering.⁵ Baptistengemeente wordt gevraagd te veranderen in poreuze gemeenschappen die bezig zijn met 'onderscheiding' (discernment). Bakker ziet 'Leadership by Interpretation' als inzet voor verder onderzoek:

[E]specially on the dynamics of communal self-interpretation in the light of (at least) two hermeneutical processes constantly interacting with the phenomenon of self-understanding: i.e. culture and (traditional) sources. In terms of theodrama we (academically) commit ourselves to the divine story of communal change and discernment, led by interpretation. In prophetic wording: God beckons us to open up to change in order to be truly conversant with our identity narratives (Scripture and Baptist history) and with our natural context (society and culture).⁶

Wanneer we spreken over 'belonging and inclusion' zal de leidende theologische vraag zijn hoe het nieuwe van Gods koninkrijk inbreekt; hoe de Geest de gemeenschap de weg wijst in het vinden van bevrijdende (/verlossende) en gastvrije (/open) structuren van gemeenschap in de angstige, individualistische, gesegregerde, globale en kapitalistische cultuur in en om ons heen. Dat vraagt om het ontdekken van nieuwe structuren, nieuwe vormen en nieuwe taal.

Een praktijkprogramma als hierboven beschreven gaat bezig met het beschrijven van kerkelijke praktijken. Een vraag die regelmatig terugkwam is... 'hoe is dit theologie?' of 'Kunnen we nog normatief vanuit onze bronnen iets zeggen over wat daar gebeurt?' Zonder een uitvoerig antwoord te willen geven, volgen hier toch enkele reflecties:

Ten eerste, beginnend bij James McClendon zelf, die betoogde dat als je iets over theologie wilt zeggen, dan moet je beginnen bij de lokale gemeente.⁷ Daar gebeurt theologie, en daar is men bezig met de

⁵ Zie Henk Bakker, 'Leeropdracht McClendon Chair'.

⁶ Bakker, 'Leeropdracht', 2.

⁷ 'The best way to understand theology is to see it, not as the study about God [...], but as the investigation of the convictions of a convictional community, discovering its convictions, interpreting them, criticizing them in

Schrift!⁸ Een tweede aangrenzende spanningsveld gaat over de vraag van theologische autoriteit: in een groeiende pluriformiteit is ook een groeiend aantal interpretaties en ‘normativiteiten’ zichtbaar. Een theoloog/voorganger/academicus kan zich niet slechts beroepen op zijn machtspositie of expertise (alhoewel expertise van de bronnen een groot goed is!); interpretatie wordt niet slechts in een *tegenover* vastgesteld, maar vooral in communale dialoog met de ander (communal discernment). Theologisch leiderschap vraagt dus enerzijds om diepgaande kennis van bronnen en traditie, maar anderzijds ook om de sociale vaardigheden om tot gezamenlijke interpretatie en onderscheiding te komen.⁹ Die dialoog is vaak complex, en geladen met machtsverhoudingen, maar het vermijden ervan leidt veelal tot machtsmisbruik, verstarring, uitsluiting en populisme. Als derde, en daaraan gerelateerd is dat dit interpreterende gesprek in de gemeenschap niet op zichzelf plaatsvindt, maar staat in de bedding van een bredere traditie en gemeenschap van gelovigen. Dat is dus ook theologie: het zoeken naar hoe bepaalde observaties passen binnen de breder kaders van de traditie (d.w.z. de Schrift, de geschiedenis, de systematische theologie) en de katholiciteit (de verhouding met andere kerken) – hier ligt een belangrijke rol weggelegd voor de academische theologie. Tot slot, vraagt theologisch praktijkonderzoek niet slechts om een analytische houding, maar ook om een spiritualiteit en geestelijke vorming.¹⁰

VERVOLGSTAPPEN

Vervolgstep wordt om dit programma te gaan ontwikkelen en implementeren. Daarin zitten de volgende componenten:

- Het schrijven/ontwikkelen van een theoretisch kader, waarin de belangrijkste problemen worden geschetst, de belangrijkste theoretische concepten (incl. theologische) worden besproken, en van waaruit zich een onderzoeksbank gaat vormen.
- Het ontwikkelen en opzetten van het onderzoeksprogramma: het ‘verleiden’ van studenten, het betrekken van enkele pilotgemeenten (en hen betrekken bij de onderzoeksvragen), het betrekken van regio-coördinatoren, het betrekken van een expertpool, het zoeken van institutionele samenwerking, het opzetten van platforms van kennisdelen, en wellicht ook het betrekken van een organisatie als Story Connect (voor methodologie van Participative Narrative Inquiry).¹¹

the light of all that we can know, and creatively transforming them into better ones if possible.’ James Wm. McClendon, *Biography as Theology: How Life Stories Can Remake Today’s Theology* (Nashville: Trinity Press International, 1974), 35.

⁸ Dat houdt ook in dat ze niet *slechts* te bestuderen is met sociaal-wetenschappelijke methodologie en theorie, alhoewel de sociale wetenschappen wel helpen om kritische vragen te durven stellen; uiteindelijk zijn we allemaal bezig met de bestudering van dezelfde werkelijkheid. Zie in het bijzonder hierover James Wm. McClendon, *Witness: Systematic Theology, Volume 3*. (Nashville: Abingdon, 1994), 28-34. De gemeenschap is ten diepste een geestelijke realiteit, die een theologische duiding behoeft.

⁹ Zie in dit kader de interessante passage over ‘onderscheid’ en ‘autoriteit’ in 1 Joh 2:18-27. Binnen het curriculum wordt hier uitvoerig aandacht aan gegeven in het vak ‘pionierend leiderschap’, waarin m.n. ook de theorie van Simon Walker over de ‘undefended leader’ wordt besproken.

¹⁰ Zie daarover in het bijzonder de verschillende werken van Christian Scharen, o.a. zijn idee over een ‘carnal theology’, gebaseerd op ideeën over de incarnatie, en een diepe participatie in kerkelijke praktijken om ze ook daadwerkelijk te kunnen doorgronden.

¹¹ NB: Het te verschijnen boek van Henk de Roest (dit najaar) zal gaan over collaborative research en kan ons vermoedelijk goed helpen.

- Het gesprek blijven zoeken met andere instituties, om samen op te trekken in onderzoek, wellicht door in gezamenlijkheid een Ecclesiology & Ethnography netwerk in Nederland op te zetten (vervolggesprek in september 2018, op de jaarlijkse conferentie in Durham)

DOELSTELLING VAN ONDERZOEKSPROGRAMMA

- Een aantal succesvol afgeronde HBO/Masteronderzoeken die 'beloning en inclusion' hebben bestudeerd in de pilotgemeenten, bij voorkeur met een actie-component erin.
- 1 of 2 academische artikelen en enkele populaire vertalingen daarvan.
- Valorisatie d.m.v. een toolbox o.i.d. naar gemeenten.
- Breder kennis over praktijkonderzoek en collaborative research, ook als belangrijk instrument voor gemeentelijke veranderingsprocessen.

RANDVOORWAARDEN

- Onderzoekscoördinatie: om het programma op te zetten is m.i. een structurele coördinatie nodig van ongeveer 8 u p.w. (NB: dat betreft dus geen uren om zelf veldwerk te doen, maar vooral de begeleiding daarvan)
- Onderzoeksresources: Het programma staat of valt bij het (al dan niet verplicht) betrekken van bachelor en masterstudenten bij het onderzoeksprogramma. Dat moet verder verkend worden i.s.m. met CHE/Windesheim en VU (bijv. samen een kenniswerkplaats op zetten)
- Wenselijk: Een PhD-positie creëren om de kennis die wordt gegeneerd verder te ontwikkelen.

AANBEVELING OKBI

OKBI (Onderzoekskring Baptist Identity) heeft in de afgelopen jaren gefunctioneerd als klankbord voor de leerstoel. Belangrijke rol was daarin om de hoogleraar (met expertise op sources en beliefs) te adviseren op het gebied van de Praktische Theologie (practices), juist omdat de leeropdracht ook een zware nadruk op die praktijken had. Met het oog op de verdere verkenning van de leerstoel en het daaraan gelieerde onderzoek, is het OKBI in 2017-2018 in een soort transitie terecht gekomen. Met het oog op de bovengenoemde voorsortering op 2 onderzoeksprogramma's, is de vorm wellicht niet meer nodig, omdat de leerstoel meer op het eigen terrein van de 'sources' en 'beliefs' functioneert (in onderzoeklijn Religious Martyrdom en begeleiding van PhD's), en de 'practices' nu sterk terugkomen in het beschreven onderzoeksprogramma met eigen expertise middels een onderzoekscoördinator, experts en wellicht ook een PhD kandidaat. Aanbeveling zou daarom zijn:

- Voor de McClendon leerstoel, een vorm van klankborden te zoeken met de (betalende) stakeholders, wellicht in de vorm van een jaarlijkse rapportage en gesprek?
- Voor de 2 onderzoeksprogramma's onder de leerstoel, om te werken met eigen kenniswerkplaatsen die wellicht ook een iets opener karakter hebben. Dat is ook interessanter voor betrokkenen, omdat ze samenkomen als er iets te bespreken valt.

EVALUATIE VAN HET PROCES

Aan het eind gekomen van dit proces, staan we eigenlijk slechts aan het begin. Of... misschien niet helemaal aan het begin, want de grond lijkt al wat voorbereid. Er is al een brede interesse in het werken met hoogwaardige kennis; er zijn al veel mensen bezig met onderzoek, en er is dus volop

beweging op dit vlak. Met deze bijdrage is vooral geprobeerd een aanzet te geven voor hoe die beweging verder gestructureerd en gefocust kan worden, zonder haar te remmen, in de hoop haar juist interessant te maken voor een bredere doelgroep. De waarde van afgelopen jaar zit misschien wel meer in het proces dan in de documentatie. Er is breed gesproken over 'onderzoekszin', er is enthousiasme, en er ontstaat ook meer focus. Er liggen verkennende lijntjes met andere instituties, en er is bereidheid om samen op te trekken.

Daar waar 'onderzoekszin' concreet vorm krijgt, zoals bijvoorbeeld in een vak als *Doing Theology*, maakt het erg enthousiast. De beweging materialiseert zich, wordt concreet en tastbaar. Tegelijkertijd is het zoeken naar vernieuwende vormen van Praktische Theologie, die ook nog eens met methodes als Action Research en Collaborative Research werken, 'theologisch' blijven EN voor HBO studenten behapbaar zijn nog wel een berg van een uitdaging (en misschien nog wel meer: een berg werk!). Terugkijkend is misschien ook met name daarom een aantal concretiseringslagen nog niet zo van de grond gekomen. Er ligt nog geen concrete onderzoeksbank, maar wel begint meer duidelijk te worden waar die aan zou moeten voldoen. Idem voor vraagstukken rondom valorisatie. Voor een vak als *Doing Theology* is het programma zo goed als af; voor wensen, ideeën en concrete handvatten van toekomstige bachelor-/masterscripties binnen het onderzoeksprogramma staan we echter nog aan het begin. Er is dus een goede start gemaakt, maar er moet ook nog veel gedaan worden.

Hans Riphagen, 9-7-2018